

طبابت در غیاب طبیب: کتاب‌شناسی توصیفی گونه نگارشی «مَن لا یحضره الطبیب» و بررسی تطوّر تاریخی آن

مرجان حسین پور الف، حامد آرزائی ب*، محمد صدر ب

الف گروه تاریخ پزشکی، دانشکده طب ایرانی، دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، ایران
ب مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی-طب ایرانی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، ایران

چکیده

گونه نگارشی و سنت تألیفی مَن لا یحضره الطبیب (دستورالعمل‌های پزشکی برای زمان غیاب طبیب)، یکی از جریان‌های ارزشمند، کاربردی و تأثیرگذار در تاریخ نگارش متون پزشکی است. این گونه با هدف آموزش خودمراقبتی، ارتقای سطح حفظ‌الصحة عمومی و ارائه راهکارهای درمانی پایه با استفاده از مفردات در دسترس، برای مواقع دسترسی‌ناداشتن به پزشکان حاذق شکل گرفت. ریشه‌های تاریخی این سنت را می‌توان در متون مکاتب طبّی باستان ردیابی کرد، اما در دوره تمدن اسلامی به سطح بالایی از شکوفایی و بلوغ ساختاری دست یافت. از آنجا که این جریان مهم تاریخی کمتر با رویکرد گونه‌شناختی یکپارچه مطالعه و بررسی شده است، پژوهش حاضر با هدف شناسایی، معرفی جامع و بررسی تطوّر تاریخی این گونه نگارشی انجام شد. این مطالعه کیفی با رویکرد توصیفی-تاریخی و کتاب‌شناختی، بر پایه کاوش نظام‌مند در فهرست‌های معتبر نسخ خطی داخلی و خارجی (نظیر فنخا، الفهرست، گالیکا و ششن) و پایگاه‌های داده علمی سامان یافته است. تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که آثار مرتبط با این گونه نگارشی را می‌توان در دو دسته کلان طبقه‌بندی کرد: «آثار مفقود» که تنها نامشان در متون تاریخی بازمانده (مانند رساله‌های روفس افسوسی، اوریباسیوس، فیلاگریوس و عیسی بن ماسه) و «نسخه‌های خطی موجود» که دست‌نویس آنها محفوظ است (از جمله آثار ماندگار محمد بن زکریای رازی، ابن‌جمیع، ابن‌اکفانی، ابن‌عجلانی، جمال‌الدین طبیب و ازرقی یمینی). نتایج گواه آن است که رساله‌های این گونه تألیفی، علی‌رغم اشتراک در رسالت بنیادین عمومی‌سازی علم پزشکی، از منظر ساختار نظری و وسعت محتوا تفاوت‌هایی عمده‌ای دارند. درنهایت، متون گونه مَن لا یحضره الطبیب علاوه بر ایفای نقش کلیدی در عمومی‌سازی دانش و حفظ موارث درمانی بومی، فراتر از مرزهای دانش پزشکی رفته و در تدوین آثار مرجع سایر حوزه‌های علوم اسلامی نیز به‌عنوان الگویی ساختاری و مفهومی مورد استفاده قرار گرفته‌اند و شناخت آنها دریچه‌ای نو به تاریخ بهداشت عمومی می‌گشاید.

تاریخ دریافت: اردیبهشت ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: تیر ۱۴۰۵

کلیدواژه‌ها: تاریخ پزشکی؛ خودمراقبتی؛ کتاب‌شناسی توصیفی؛ نسخ خطی پزشکی؛ محمد بن زکریای رازی

مقدمه

گذشته و جوامع پیشامدرن، موانع متعددی بر سر راه دسترسی همگانی به خدمات درمانی مطلوب وجود داشت. عواملی نظیر فواصل جغرافیایی پهناور میان شهرها و روستاها، خطرات و زمان‌بر بودن سفرهای طولانی، هزینه‌های سرسام‌آور تأمین داروهای کمیاب و دستمزدهای بالای درمان و از همه مهم‌تر محدودیت در دسترسی به پزشکان حاذق و کارآزموده، شرایطی

سبک نگارشی و گونه تخصصی مَن لا یحضره الطبیب (به معنای: برای کسی که طبیب نزد او حاضر نیست)، درحقیقت پاسخی تاریخی، خردمندانه و عمل‌گرایانه به یکی از نیازهای بنیادین و دیرینه جوامع بشری در زمینه حفظ سلامت، پیشگیری از بیماری‌ها و مداوای امراض بوده است. در ادوار

Please cite this article as:

Hosseinpour M, Arezaei H, Sadr M. Medicine in the absence of a physician: A descriptive bibliography and historical evolution of the "Man Lā Yahḍuru al-Ṭabīb" genre abstract. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2026;17(2):95-106.

Copyright: ©Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

را ایجاب می‌کرد تا نخبگان پزشکی دست به کار تدوین راهنماهای خودمراقبتی و درمانی شوند. این راهنماها عمدتاً مبتنی بر استفاده از داروهای در دسترس، گیاهان دارویی بومی و مفردات ساده‌ای بودند که عموم مردم توانایی تهیه و استفاده از آنها را داشتند.

بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد که سابقه شکل‌گیری این گونه نگارشی به پیش از ظهور اسلام و دوران شکوفایی طب باستان بازمی‌گردد. ریشه‌های معرفت‌شناختی و الگوهای اولیه این سبک نوشتاری را می‌توان در متون پزشکی باستان، به‌ویژه در مکاتب طبی یونان و روم باستان و در آثار طبیبان دلسوزی جست‌وجو کرد که فراتر از طبابت درباری، رساله‌هایی برای عامه مردم می‌نگاشتند. تواریخ و تذکره‌های پزشکی نام شماری از این نویسندگان پیشگام را در سینه خود حفظ کرده‌اند که نشان از دغدغه‌مندی آنان نسبت به سلامت عمومی دارد.

با انتقال موارث علمی باستان به جهان اسلام از طریق نهضت ترجمه، این سنت نگارشی در تمدن اسلامی نه تنها حفظ شد، بلکه به بالاترین سطح از شکوفایی، بلوغ ساختاری و غنای محتوایی خود رسید. در این دوران، رساله‌های متعددی تحت عنوان دقیق من لایحضره الطیب یا با عناوین و اهدافی کاملاً مشابه به رشته تحریر درآمد. مخاطب هدف این آثار طیف وسیع و متنوعی از جامعه را در بر می‌گرفت؛ از عامه مردم و روستائینانی که نیازمند راهکارهای اورژانسی و درمان‌های اولیه بودند، تا تاجران و مسافران و حتی پزشکان تازه‌کاری که در شرایط خاص، بحران‌ها و مناطق دورافتاده با محدودیت‌های شدید ابزاری و کمبود امکانات دارویی مواجه می‌شدند.

در میان تمامی آثار تألیف‌شده در این گونه خاص، بی‌شک شناخته‌شده‌ترین، جامع‌ترین و شاخص‌ترین اثر، کتاب من لایحضره الطیب تألیف دانشمند، کیمیاگر و پزشک نامدار ایرانی، ابوبکر محمد بن زکریای رازی (حدود ۲۵۱ تا ۳۱۳ ه‍.ق) است. رویکرد بالینی کم‌نظیر رازی و دقت نظر او در ساده‌سازی مفاهیم پیچیده پزشکی برای عموم، سبب استقبال گسترده از این اثر در محافل علمی و عمومی شد؛ به‌طوری‌که دست‌نویس‌ها، استنساخ‌ها و ترجمه‌های متعددی از آن به زبان‌های مختلف در کتابخانه‌های سراسر جهان به یادگار مانده

است. اهمیت بنیادین و نفوذ بسیار این رساله تا حدی بود که ساختار مفهومی و حتی عنوان آن، از مرزهای انحصاری دانش پزشکی فراتر رفت و به یک الگوی تثبیت‌شده برای نگارش آثار کلیدی در سایر شاخه‌های علوم اسلامی تبدیل شد؛ درخشان‌ترین نمونه این تأثیرپذیری میان‌رشته‌ای را می‌توان در تدوین کتاب ارزشمند و مرجع حدیثی-فقهی من لایحضره الفقیه، اثر عالم بزرگ شیعه، شیخ صدوق (ابن‌بابویه، ۳۰۶ تا ۳۸۱ ه‍.ق) به‌وضوح مشاهده کرد.

با وجود شهرت فراوان و جایگاه مهم اثر رازی، آسیب‌شناسی پژوهش‌های تاریخ پزشکی نشان می‌دهد که گونه نگارشی من لایحضره الطیب به‌عنوان یک جریان ممتد، پیوسته و هدفمند در تاریخ پزشکی، کمتر به‌صورت یکپارچه، جامع و با رویکرد گونه‌شناختی (Typological) مطالعه شده است. واقعیت آن است که پس از رازی و حتی قرن‌ها پیش از او، آثار متنوعی با این مضمون و رسالت تألیف شده‌اند که سرنوشت‌های تاریخی متفاوتی یافته‌اند. شماری از این رساله‌ها در کوران حوادث تاریخی، جنگ‌ها و کتاب‌سوزی‌ها برای همیشه مفقود شده و امروزه تنها نامی از آنها در تذکره‌ها، متون کتاب‌شناختی و کتاب‌های تاریخ طب به یادگار مانده است؛ در مقابل، شماری دیگر از این دست‌نویس‌ها جان سالم به در برده و به‌صورت پراکنده در گنجینه‌ها، آرشیوها و کتابخانه‌های نسخ خطی در سراسر جهان نگهداری می‌شوند که بسیاری از آنها هنوز به‌طور کامل شناسایی، فهرست‌نویسی، تصحیح و معرفی نشده‌اند. این پراکندگی اطلاعات و فقدان یک چشم‌انداز جامع کتاب‌شناختی، تا به امروز مانع از شناخت دقیق سیر تطور تاریخی و تحلیل ساختاری این گونه نگارشی شده است.

با توجه به ضرورت غیرقابل‌انکار حفظ موارث مکتوب پزشکی و اهمیت وافر شناخت این حلقه مفقوده از تاریخ علم و بهداشت عمومی، پژوهش حاضر با هدف شناسایی، معرفی نظام‌مند و ارائه یک کتاب‌شناسی توصیفی-تحلیلی از گونه نگارشی من لایحضره الطیب سامان یافته است. در این راستا، تلاش مجدانه‌ای صورت گرفته تا با اتخاذ رویکردی پژوهشی و بهره‌گیری از روش‌های کتابخانه‌ای-توصیفی، ضمن ردیابی و معرفی

اشاره کرده است).

بخش دیگری از پژوهش‌ها به سنت ترجمه‌های کهن فارسی از رسالهٔ رازی اختصاص یافته است. از جملهٔ این متون، کتاب تحفهٔ سلیمانیه نگاشتهٔ علاءالدین محمد طیب است که درواقع ترجمه‌ای فارسی از کتاب من لایحضره الطیب رازی در دورهٔ صفویه محسوب می‌شود. این اثر به همت ناصر رضائی پور و پریسا مزینی و با مقدمهٔ مختصر محمدمهدی اصفهانی به طبع رسیده است. در همین راستا، مرضیه میرهاشمی در مقاله‌ای به معرفی این ترجمهٔ فارسی پرداخته و ندا احمدی نیز با رویکردی تحلیلی‌تر، رابطهٔ ترجمه‌های کهن فارسی این اثر را با متن اصلی عربی رازی مورد مذاقه قرار داده و ابوتراب نفیسی نیز ترجمهٔ معاصر از این کتاب را به زبان فارسی ارائه کرده است.

افزون بر پژوهش‌های متمرکز بر اثر رازی، در خصوص سایر متون این گونه تنها می‌توان به تصحیح کتاب غنیة اللیب عند غنیة الطیب (تألیف محمد بن ابراهیم اکفانی) توسط صالح مهدی عباس اشاره کرد.

خلا پژوهشی و هدف مقاله

با عنایت به پیشینهٔ یادشده، آشکار می‌شود که سایر رسایل و کتاب‌های تألیف‌شده در گونهٔ نگارشی من لایحضره الطیب، تاکنون در قالب یک منظومهٔ منسجم شناسایی و معرفی نشده‌اند. از این‌رو، هدف اصلی مقاله حاضر، شناسایی، معرفی و گونه‌شناسی منسجم این آثار است تا از رهگذر آن، ضمن پرکردن این خلأ پژوهشی، انگیزه و بستر مناسبی به‌منظور تصحیح انتقادی این رسایل فراهم آید؛ امری که بی‌تردید زمینه‌ساز بررسی و مقایسهٔ تحلیلی این آثار با یکدیگر و به‌ویژه با اثر جریان‌ساز رازی در پژوهش‌های آتی خواهد بود.

مواد و روش‌ها

نوع مطالعه و رویکرد پژوهش

پژوهش حاضر از منظر روش‌شناسی، یک مطالعهٔ کیفی با رویکرد توصیفی-تاریخی و کتاب‌شناختی است که ساختار آن بر پایهٔ تحقیقات نظام‌مند کتابخانه‌ای، اسنادی و نسخه‌شناسی

آثار مفقود در منابع دست‌اول، نسخه‌های خطی موجود نیز در حد امکان استخراج، دسته‌بندی و معرفی شوند. امید می‌رود دست‌آورد این پژوهش پایه‌ای بتواند بستر علمی مناسبی را برای پژوهش‌های آتی، تصحیح متون، مقایسهٔ تحلیلی این متون با یکدیگر و همچنین سنجش انتقادی آنها با اثر جریان‌ساز رازی فراهم آورد.

پیشینهٔ پژوهش

مرور پیشینهٔ مطالعات در حوزهٔ تاریخ پزشکی نشان می‌دهد که تا کنون بررسی جامع و مستقلى معطوف به معرفی گونه‌شناسی و کتاب‌شناسی آثار مدون در سبک من لایحضره الطیب (طبابت در غیاب طیب) صورت نپذیرفته است. غالب پژوهش‌های پیشین، تمرکز خود را منحصرأ بر رسالهٔ من لایحضره الطیب، اثر نامدار محمد بن زکریای رازی، و ترجمه‌های آن معطوف داشته‌اند؛ رویکرد این دسته از مطالعات نیز عموماً به تصحیح، معرفی نسخ و یا واکاوی ساختار و محتوای این رساله محدود مانده است.

در حوزهٔ معرفی و تحلیل اثر رازی، محمدمهدی اصفهانی در مقدمهٔ اثری با عنوان مجموعه‌ای از برخی آثار طبی رازی ...، ضمن معرفی رسالهٔ یادشده، به تبیین گزارش‌های مندرج در فهرس نسخ و شروح آن پرداخته، اما به دیگر آثار این گونهٔ نگارشی اشاره‌ای نکرده است. بابک رشنوزاده نیز طی دو مقالهٔ موجز، تنها به معرفی اجمالی اثر رازی و انگیزهٔ تألیف آن پرداخته است. آمنه باقری در مطلع مقالهٔ خویش با عنوان «تحلیل ساختاری-محتوایی کتاب من لایحضره الطیب ...»، پیش از ورود به تحلیل رسالهٔ رازی، به‌طور گذرا به معرفی برخی از رسایل متعلق به این سنت نگارشی اهتمام ورزیده است. همچنین در عرصهٔ نسخه‌پژوهی، نسخهٔ خطی رسالهٔ رازی محفوظ در کتابخانهٔ مجلس، با مقدمهٔ احسان‌الله شکراللهی به‌صورت عکسی (فاکس‌میل) به چاپ رسیده که مریم میرشمسی گزارشی از آن را ارائه داده است.

در ساحت تصحیح رسالهٔ رازی، کوشش‌های متعددی نظیر تصحیح محمود الحاج قاسم محمد، محمد رکابی الرشید و محمد امین الضناوی شایان ذکر است (الحاج قاسم محمد در مقدمهٔ خویش به‌طور اجمالی به برخی دیگر از آثار این حوزه

پیشینه پژوهش‌های انجام‌شده پیرامون این آثار و مؤلفان آنها در مجامع علمی ایران و جهان، پایگاه‌های استنادی و علمی معتبری نظیر شبکه جهانی WorldCat، پایگاه Google Scholar، کتابخانه دیجیتال Google Books و مقالات Project MUSE و JSTOR به‌طور سیستماتیک جست‌وجو و به‌صورت موشکافانه ارزیابی شدند.

معیارهای ورود و خروج داده‌ها

با توجه به گستردگی متون پزشکی در تمدن اسلامی، اتخاذ معیارهای دقیق برای ورود منابع به این پژوهش الزامی بود. معیار اصلی و قطعی ورود آثار به دایره تحلیل، تطابق صریح و بلامنازع عنوان کتاب یا محتوای مقدمه و متن رساله با رسالت ذاتی گونه نگارشی من لایحضره الطیب بود؛ به این معنا که اثر باید به‌تصریح با هدف «طبابت در شرایط غیاب طبیب»، ترویج «خودمراقبتی» و استفاده از «مفردات ساده و در دسترس» برای عامه مردم نگاشته شده باشد. در مقابل، آثاری که صرفاً در حوزه طب عمومی، داروسازی تخصصی (اقرابادین‌ها) یا مباحث نظری و کاربردی طب (کناش‌ها) و یا بخش خاصی از بیماری‌شناسی (مثلاً چشم‌پزشکی) نگاشته شده و فاقد این رویکرد اختصاصی و عامه‌فهم بودند، براساس معیارهای خروج، از دایره تحلیل کتاب‌شناختی این مقاله کنار گذاشته شدند.

منابع بنیادین پژوهش

داده‌های خام و اصلی این تحقیق مستقیماً از طریق مطالعه، استخراج و بررسی مستقیم دو دسته از منابع (اولیه و ثانویه) گردآوری و تجمیع شده‌اند. مهم‌ترین کتاب‌های مرجع، تذکره‌های زندگی‌نامه‌نگار (بیوگرافیک) و دست‌نویس‌هایی که پیکره اصلی ساختار و محتوای این پژوهش بر ستون‌های آنها استوار است، عبارتند از:

۱. منابع تاریخ‌نگارانه و کتاب‌شناختی: کتاب عیون الأنباء فی طبقات الأطباء اثر ابن ابی‌اصیبه (به‌عنوان منبعی جامع در تاریخ پزشکی دوره اسلامی تا میانه سده هفتم ه‍.ق)، مجموعه تاریخ نگارش‌های عربی فؤاد سزگین، کتاب فهرس مخطوطات دار الکتب الظاهرية - الطب و الصيدلة به قلم سامی

شکل گرفته است. ماهیت و ذات این پژوهش ایجاب می‌کرد تا فرآیند گردآوری اطلاعات به‌صورت مرحله‌ای، گام‌به‌گام و با تمرکز دقیق بر ردیابی، بازیابی و مطالعه انتقادی منابع مکتوب (اعم از چاپی و دیجیتال) و دست‌نویس‌های کهن صورت پذیرد. از این‌رو، معماری پژوهش از گام نخست تا انتها بر پایه استخراج داده‌ها از متون تاریخی، داده‌کاوی در آرشیوها، تطبیق متون و تحلیل کتاب‌شناختی، استوار بوده است.

راهبرد جست‌وجو و پایگاه‌های اطلاعاتی

به‌منظور شناسایی، استخراج و اعتبارسنجی آثار مرتبط با گونه نگارشی من لایحضره الطیب، یک فرآیند جست‌وجوی جامع و چندوجهی در دو سطح کلان «فهرست‌های نسخ خطی» و «پایگاه‌های داده علمی و استنادی» طراحی و اجرا شد. کلیدواژه‌های اصلی مورداستفاده در این جست‌وجو شامل ترکیبات مرتبط با نام این گونه نگارشی (به زبان‌های فارسی، عربی و انگلیسی)، نام مؤلفان شناخته‌شده آن و مفاهیم مرتبط با خودمراقبتی در تاریخ طب بود.

فهرست‌های نسخ خطی (کاغذی و برخط)

به‌منظور ردیابی دست‌نویس‌های موجود در گنجینه‌ها و کتابخانه‌های داخلی و خارجی، پایگاه‌های مرجع و فهرس متعددی به دقت تورق و به‌صورت الکترونیکی بررسی شدند. مهم‌ترین این منابع مرجع عبارت‌اند از: سامانه جامع «الفهرست» (المرجع الشامل للمخطوطات العربية و الإسلامية مستقر در بریتانیا)، پایگاه دیجیتال «گالیکا» (متعلق به کتابخانه ملی فرانسه)، سامانه پیشرفته «قلموس» (Qalmos در آلمان)، فهرس تخصصی «ششن» (فهرست مخطوطات الطب الإسلامية در کتابخانه‌های ترکیه)، پایگاه ملی «فنخا» (فهرستگان نسخه‌های خطی ایران) و همچنین «معجم المخطوطات العراقية» (عراق).

پایگاه‌های علمی و نشریات تخصصی

پس از شناسایی اولیه نسخه‌ها و کتاب‌ها، به‌منظور مطالعه عمیق‌تر، اصالت‌سنجی متون، رفع ابهامات تاریخی و بررسی

خلف حمارنه، و فهرس مخطوطات الطب الإسلامي في مكتبات تركيا تدوين رمضان ششن و همکاران.

۲. رساله‌ها و متون اصلی (نسخ خطی): رساله تأثیرگذار من لایحضره الطیب اثر محمد بن زکریای رازی، نسخه خطی فیما یعتمدہ حیث لایجد طبیباً اثر پزشک مصری ابن جمیع، رساله غنیة اللیب عند غیبة الطیب اثر ابن اکفانی و دست‌نویس نیازمند تصحیح نزهة الأرب حیث لم یوجد الطیب اثر جمال‌الدین طیب.

نحوه تحلیل داده‌ها

پس از اتمام فرآیند خطیر جمع‌آوری منابع و تصویر نسخ، داده‌های به‌دست‌آمده با اتخاذ رویکردی تحلیلی-توصیفی تفکیک و طبقه‌بندی شدند. در این مرحله حساس از پژوهش، آثار شناسایی شده به‌منظور سازمان‌دهی منطقی اطلاعات، جلوگیری از هر گونه ابهام مفهومی و انتقال موثق و شفاف اطلاعات به خواننده دانشگاهی، به دو دسته کلان تقسیم شدند: دسته نخست «آثار مفقود» (آثاری که اصل آنها از میان رفته و تنها نامشان در متون تاریخی به جای مانده است) و دسته دوم «نسخه‌های موجود» (آثاری که حداقل یک نسخه خطی از آنها در دسترس است). درنهایت، ویژگی‌های ساختاری، مؤلفه‌ها، سبک نگارشی، زندگی‌نامه علمی مختصر مؤلفان و جایگاه تاریخی هر اثر در بستر زمان

به‌طور جامع توصیف و به‌صورت انتقادی واکاوی شد.

یافته‌ها

برآیند کاوش‌ها و جست‌وجوهای نظام‌مند در انبوه منابع کتاب‌شناختی، متون تاریخی و فهرست‌های نسخ خطی در سطح بین‌المللی، به شناسایی مجموعه‌ای ارزشمند و قابل توجه از آثار مرتبط با گونه نگارشی من لایحضره الطیب منجر شد. این یافته‌های متنی، که از حیث بازه زمانی گستره‌ای وسیع از دوران شکوفایی طب باستان تا قرون متأخر اسلامی را در بر می‌گیرند، به‌روشنی گواه تداوم پویا و مستمر یک سنت علمی ریشه‌دار در حوزه راهبردی «پزشکی برای عموم» و «خودمراقبتی» هستند. به‌منظور ارائه یک تحلیل شفاف، ساختارمند و قابل‌استناد، کلیه آثار شناسایی شده ابتدا در جدول ۱ به‌صورت چکیده و تجمیعی ارائه شده و در ادامه، ذیل دو بخش مجزا و تفصیلی به‌طور موشکافانه تحلیل شدند: بخش نخست به آثار مفقودی اختصاص دارد که گرچه امروزه اثری از نسخه‌های مکتوب آنها برجا نمانده، اما پیشینه وجودی و اصالتشان در متون معتبر تاریخ پزشکی مسجل است (آثار مفقود) و بخش دوم به معرفی تحلیلی آثاری می‌پردازد که خوشبختانه نسخه‌های خطی آنها از گزند حوادث روزگار در امان مانده و تا به امروز باقی هستند (آثار موجود).

جدول ۱. فهرست کتاب‌شناختی آثار شناسایی شده در گونه تألیفی من لایحضره الطیب

ردیف	نام مؤلف	عنوان دقیق اثر	دوره زمانی (حدودی)	وضعیت فعلی فیزیکی
۱	روفس افسوسی	تدبیر من لایحضره الطیب	قرن اول میلادی	مفقود
۲	اوریباسیوس	من لایحضره الطیب	قرن چهارم میلادی	مفقود
۳	فیلاگریوس	من لایحضره الطیب	قرن چهارم میلادی	مفقود
۴	عیسی بن ماسه	من لایحضره الطیب	قرن سوم هج	مفقود
۵	محمد بن زکریای رازی	من لایحضره الطیب	قرن چهارم هج	موجود (دارای نسخ متعدد)
۶	ابوالعشائر ابن جمیع	فیما یعتمدہ حیث لایجد طبیباً	قرن ششم هج	موجود
۷	ابوالعشائر ابن جمیع	المهذب من المجرب	قرن ششم هج	موجود (انتساب نیازمند بررسی)
۸	ابن اکفانی	غنیة اللیب عند غیبة الطیب	قرن هشتم هج	موجود
۹	ابن عجلانی	تحفة الأرب عند من لایحضره طیب	قرن هشتم هج	موجود
۱۰	جمال‌الدین طیب	نزهة الأرب حیث لم یوجد الطیب	نامشخص (قرون میانه اسلامی)	موجود (نسخه برلین)
۱۱	ازرقی یمینی زبیدی	مغنی اللیب حیث لایوجد الطیب	قرن نهم هج	موجود

بخش اول: آثار مفقود و بازمانده در منابع تاریخی

در این بخش از یافته‌ها، به معرفی کتاب‌شناختی و بررسی جایگاه چهار اثری پرداخته می‌شود که اگرچه با کمال تأسف هیچ نسخه‌ای از آنها به دست ما نرسیده و مفقودالثر محسوب می‌شوند، اما نام، نشان و در مواردی بخش‌هایی از محتوای آنها به واسطه نقل‌قول‌ها، در منابع تاریخ‌نگاری و کتاب‌شناسی پزشکی دوره اسلامی با دقت ثبت و ضبط شده است که نشان از اهمیت تاریخی آنها دارد.

۱) تدبیر من لا یحضره الطبیب، اثر روفس افسوسی

روفس افسوسی (Rufus of Ephesus)، که از پزشکان برجسته و صاحب‌نام مکتب یونان در قرن اول میلادی به‌شمار می‌رود، شخصیتی است که به روایت ابن‌ابی‌اصیبعه در زمان حیات خود، طبیبی بی‌همتا و مرجعی علمی محسوب می‌شده است. جایگاه علمی او تا حدی است که حتی شخصیتی چون جالینوس، به‌عنوان تأثیرگذارترین چهره پزشکی دوره باستان متأخر، در آثار خویش از او به نیکی یاد کرده و مقام علمی و تشخیصی او را به‌صراحت ستوده است (۱، ۲). نکته حائز اهمیت آن است که اگرچه در قدیمی‌ترین متون و منابع تاریخ پزشکی جهان اسلام (مانند آثار اسحاق بن حنین) ذکری از نام او به میان نیامده، اما شخصیتی همچون محمد بن زکریای رازی با درک عمیق از جایگاه او، بیش از هر پزشک مسلمان دیگری به متون و تجربیات روفس استناد کرده است (۳).

وجود کتابی مستقل از او تحت عنوان تدبیر من لا یحضره الطبیب که در دو مقاله (رساله یا فصل کلان) تدوین شده بوده، توسط منابع معتبری چون ابن‌ندیم در کتاب الفهرست و ابن‌ابی‌اصیبعه در کتاب عیون الأنباء تأیید و تضمین شده است. همچنین، رازی در مکتوبات خود از این اثر با عنوان مشابه کتاب إلی من لا یجد طبیباً یاد کرده که نشان می‌دهد این کتاب در قرون اولیه اسلامی در دسترس دانشمندان مسلمان بوده است (۳).

۲) من لا یحضره الطبیب، اثر اوریباسیوس

اوریباسیوس (Oribasius)، پزشک نامدار یونانی در اواخر عصر باستان (قرن چهارم میلادی) و طبیب مقرب و مخصوص

ژولیان، امپراتور روم، شخصیتی است که در تاریخ علم عمدتاً به‌دلیل گردآوری، تلخیص و تدوین دایرة‌المعارفی و نظام‌مند آثار پزشکان متقدم، به‌ویژه حفظ مواریث جالینوس، شهرت بسزایی دارد (۳). در متون اسلامی، ابن‌ابی‌اصیبعه برای تمایز او از طبیب دیگری به همین نام، او را با لقب افتخارآمیز «صاحب الکنانیش» (نویسنده مجموعه تألیفات جامع پزشکی) (۱) معرفی می‌کند. گفتنی است که آثار جامع او به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منابع ورودی، مورد اقتباس و استفاده گسترده رازی در تدوین الحاوی و المنصوری قرار گرفته است (۳).

دانشمند معاصر، فؤاد سزگین در تاریخ نگارش‌های عربی، صراحتاً اثری با عنوان من لا یحضره الطبیب را به اوریباسیوس نسبت می‌دهد و با استناد به متون متأخر اشاره می‌کند که گیاه‌شناس و داروشناس بزرگ، ابن‌بیطار در نگارش کتاب المغنی از محتوای این رساله بهره‌برداری کرده است (۳). با وجود این، از آنجا که در فهرست آثار اوریباسیوس، که توسط ابن‌ابی‌اصیبعه در عیون الأنباء ارائه شده، نامی از این کتاب خاص برده نشده، تأیید و بررسی اصالت انتساب این اثر نیازمند مطالعات و پژوهش‌های تکمیلی و تطبیقی در میان قطعات متون یونانی و ترجمه‌های آن است (۱).

۳) من لا یحضره الطبیب، اثر فیلاگریوس

فیلاگریوس (Philagrius)، پزشک شهیر یونانی و از پیروان مکتب طبی التقاطی که در قرن چهارم میلادی و هم‌زمان با تحولات بزرگ اواخر امپراتوری روم می‌زیست (۳)، ابن‌ابی‌اصیبعه در بررسی‌های تاریخی خود، نام او را با احترام در زمره پزشکان برجسته پس از دوران جالینوس آورده است (۴)؛ هرچند که در گذر زمان، بخش بزرگی از دانشنامه عظیم پزشکی هفتادجلدی او دستخوش نابودی شده و از میان رفته است (۵)، اما خوشبختانه قطعات، منقولات و بریده‌هایی از نوشته‌های ارزشمند او در لابه‌لای آثار پزشکان یونانی و به‌ویژه در کتاب‌های اطباء عربی‌نویس متأخر، بالأخص در دانشنامه مفصل الحاوی اثر رازی، به‌صورت نقل‌قول حفظ شده است (۳). ابن‌ابی‌اصیبعه در شرح‌حال او، به‌صراحت و بدون ابهام، نگارش کتابی با عنوان دقیق من لا یحضره الطبیب را در شمار تألیفات

او ذکر کرده است که نشان از رواج این گونه در روم باستان دارد (۱).

۴) من لا يحضره الطبيب، اثر عیسی بن ماسه

عیسی بن ماسه، از جمله پزشکان فاضل در قرن سوم هجری در حوزه تمدنی خراسان بزرگ به‌شمار می‌آمد. مورخانی چون ابن‌ابی‌اصیبه ضمن ستایش فراوان از مهارت بالینی و روش‌های درمانی منحصربه‌فرد او، تألیف کتاب من لا يحضره الطبيب را به‌صراحت به ایشان نسبت می‌دهند. (۶). جایگاه علمی او به حدی بوده که ابوریحان بیرونی در کتاب‌های خود، او را به‌عنوان پزشک ارشد و رئیس بیمارستان شهر تاریخی مرو معرفی کرده است (۵). با وجود آن‌که امروزه اطلاعات و جزئیات اندکی درباره ابعاد مختلف زندگی‌نامه او در دست است، اما نقل‌قول‌های متواتر و متعدد از آراء و تجربیات او در آثار درجه‌اول و معتبری چون الحاوی رازی و الجامع لمفردات الادویه و الأغذیه اثر ابن‌بیطار، به‌روشنی نشان از اعتبار بالا، نفوذ کلام و جایگاه علمی والای او در میان پزشکان دوره اسلامی دارد (۷، ۸).

بخش دوم: آثار موجود (نسخه‌های خطی بازمانده و محفوظ)

در این بخش از نتایج، به توصیف، تحلیل و معرفی آثاری پرداخته می‌شود که خوشبختانه علاوه بر ثبت نامشان در منابع کتاب‌شناختی و تاریخ پزشکی، دست‌نویس‌ها و نسخه‌های خطی فیزیکی آنها نیز از گذرگاه پراشوب تاریخ عبور کرده، تا به امروز در کتابخانه‌ها محفوظ مانده و برای مطالعات نسخه‌شناختی در دسترس پژوهشگران قرار دارند.

۱) من لا يحضره الطبيب، اثر محمد بن زکریای رازی

ابوبکر محمد بن زکریای رازی (متوفی حدود ۳۱۳ هجری)، پزشک، کیمیاگر و دانشمند برجسته ایرانی (۹) نامدارترین مؤلف در تاریخ گونه نگارشی من لا يحضره الطبيب است. اگرچه او در پهنه تاریخ علم عموماً به‌دلیل ابداعات بالینی (مانند طراحی نظام‌مند استفاده از گروه کنترل در کارآزمایی‌های بالینی اولیه) (۱۰) و تألیف کتاب‌های دایرة‌المعارفی‌اش (چون

الحاوی) شناخته می‌شود، اما تألیف رساله من لا يحضره الطبيب نمایانگر عمق توجه ویژه، دغدغه‌مندی اجتماعی و احساس مسئولیت او نسبت به طب عمومی، ارتقای سطح بهداشت جامعه و ترویج خودمراقبتی است.

این رساله، اثری کاربردی، بدیع و شناخته‌شده در پهنه تاریخ پزشکی است که نسخه‌های خطی فراوان و استنساخ‌های آن در سراسر جهان، مستقیماً نشان از تداول گسترده، مقبولیت عام و کاربرد فراوانش در محافل علمی و خانه‌های مردم دارد. فؤاد سزگین در بررسی‌های خود، دست‌کم شش نسخه معتبر از آن را در کتابخانه‌های ایران، هند (کتابخانه‌های بانکی پور و پاتنه) و بغداد شناسایی و معرفی کرده است (۳). علاوه بر این، نسخه‌های متعددی از این اثر ارزشمند در آرشیوهای ترکیه، لایدن هلند، کتابخانه منچستر و تونس ردیابی شده‌اند (۱۱). این کتاب به‌دلیل اهمیت فراوان کاربردی و زبان قابل‌فهمش، در طول تاریخ بارها مورد تصحیح، شرح و ترجمه قرار گرفته است؛ از جمله نمونه‌های بارز آن می‌توان به ترجمه‌ای در دوره صفوی با نام تحفه سلیمانیه (که به همت علاءالدین محمد طبیب به انجام رسید) و در دوران معاصر، ترجمه روان آن به قلم دکتر ابوتراب نفیسی در سال ۱۳۶۳ هجری اشاره کرد (۱۲).

ساختار هندسی و معماری این اثر، کاملاً منسجم، هدفمند و عمل‌گرایانه طراحی شده است؛ رازی با هوشمندی تمام و آگاهانه، از پرداختن به مباحث تئوریک و نظری پیچیده پزشکی اجتناب ورزیده و مطالب کتاب را در قالب ۳۷ باب منسجم و به‌صورت موضعی-آناتومیک (براساس جایگاه اعضای بدن به‌ترتیب از سر تا پا) از بیماری‌های سر تا بیماری‌های پا، یا روش معروف به من القرن إلى القدم دسته‌بندی کرده است (۹). او در هر باب، به زبانی شیوا و عملی به شرح علائم بیماری‌ها و نحوه درمان فوری آنها با استفاده از ابزارها و مفردات موجود در منازل، برای افرادی که مطلقاً فاقد دسترسی به پزشک هستند، پرداخته است.

۲) فیما يعتمد حث لا يجد طبيباً، اثر ابن‌جمیع

شیخ موفق‌الدین هبة‌الله بن زین بن حسن بن افرائیم بن یعقوب بن اسماعیل بن جمیع اسرائیلی، مکنی به ابوالعشائر

(ابوالمکارم) و ملقب به شمس‌الریاسه (متوفی ۵۹۴ ه‍.ق) (۱۳)، یکی از پزشکان بسیار برجسته، حاذق و نامدار مصری بود که در دربار ایوبیان منصب طبابت مخصوص سلطان صلاح‌الدین ایوبی را بر عهده داشت (۱۵، ۱۶). رساله اختصاصی او در این گونه نگارشی، در حقیقت رساله‌ای ارزشمند است که تنها شاهد آن در یک مجموعه خطی جامع (شامل ۹ رساله متنوع پزشکی) امروزه در گنجینه نسخ خطی مجموعه احمد ثالث (مستقر در موزه توبقایی ترکیه، ذیل شماره ثبت ۲۱۳۶) نگهداری می‌شود و از اهمیت نسخه‌شناختی بالایی برخوردار است. این رساله که بنا به شواهد تاریخی، اختصاصاً به درخواست و برای فردی صاحب‌منصب به نام قاضی ابوالقاسم علی بن حسین نگاشته شده (۱۷، ۱۸)، ساختاری مدون در ۵ باب و ۱۲ فصل دارد و محتوای آن گنجینه‌ای از دستورالعمل‌های بسیار کاربردی و توصیه‌هایی حیاتی است که مؤلف آگاهانه آنها را تحت عنوان تأکیدی «وصیت» برای استفاده در مواقع بحرانی دسترسی‌نداشتن به طبیب تدوین کرده است (۱۷، ۱۸).

۳) المهدب من العلم المجرب، منسوب به ابن‌جمیع

این رساله که از منظر محتوایی با گونه خودمراقبتی همپوشانی دارد نیز در فهرست‌ها به ابن‌جمیع منتسب شده و در حال حاضر نسخه‌هایی از آن در کتابخانه شهر بالیکسیر ترکیه و همچنین مجموعه ارزشمند کتابخانه ظاهریه در دمشق موجود و قابل‌ردیابی است. اگرچه در گذشته برخی از پژوهشگران و نسخه‌پژوهان (از جمله علی‌اکبر دیانت) به‌اشتباه این اثر را از منظر هویتی با رساله پیشین ابن‌جمیع یکی پنداشته‌اند (۱۸)، اما گزارش‌های فنی و تحلیل عمیق فهرست مخطوطات ظاهریه به‌روشنی اثبات می‌کند که ساختار، فصل‌بندی و محتوای این دو اثر کاملاً متفاوت و مجزا از یکدیگر است. نسخه این اثر دارای ۱۹ باب مجزا است و در آن بیماری‌های بدن براساس سنت رایج پزشکی، به‌صورت نظام‌مند و از سر تا پا (موضع‌محور) بررسی و درمان‌یابی شده‌اند (۱۹). نسخه موجود در ظاهریه از نظر تاریخ کتابت مربوط به دوره متأخرتر (قرن سیزدهم ه‍.ق) بوده و به‌دلیل وجود اغلاط املائی و نگارشی کاتب، بررسی دقیق‌تر، اصالت‌سنجی نهایی و تصحیح

انتقادی آن نیازمند دسترسی فیزیکی پژوهشگران به اصل نسخه و تطبیق آن با نسخ احتمالی دیگر است.

۴) غنیة اللیب عند غیبة الطیب، اثر ابن‌اکفانی

شمس‌الدین محمد بن ابراهیم انصاری، دانشمند نام‌آور معروف به ابن‌اکفانی (که در سال ۷۴۹ ه‍.ق در پی ابتلا به همه‌گیری ویرانگر طاعون جان به جان‌آفرین تسلیم کرد) (۲۰)، شخصیتی چنددانشی، پزشک و ریاضی‌دان شناخته‌شده اهل مصر بود (۲۰). مهارت، دانش عمیق و تبحر او در علم داروسازی عملی و ابداع ترکیبات خاص دارویی، در بسیاری از منابع و تواریخ معتبر تاریخی به‌کرات ستوده شده است (۲۰، ۲۲). رساله او در زمینه پزشکی بدون طبیب، دارای اهمیت بسزایی است و خوشبختانه دست‌نویس‌هایی از آن در «مؤسسه مخطوطات عربی» در قاهره (با تاریخ کتابت ۱۰۰۷ ه‍.ق) و همچنین در موزه ملی عراق در شهر بغداد محفوظ است (۲۰). گفتنی است که اهمیت این متن سبب شد تا در سال ۱۹۸۹ میلادی در جهان عرب تصحیح و چاپ شود. این اثر، برخلاف برخی متون پراکنده، ساختار هندسی و نظام‌مند دقیقی در قالب ۴ «رکن» (بخش اصلی) دارد که عبارت‌اند از: رکن اول در بیان کلیات ضروری علم حفظ‌الصحه (بهداشت پیشگیرانه)، رکن دوم در زمینه تدبیر مدیریت بالینی بیماری در غیاب پزشک حاذق، رکن سوم شامل مجموعه‌ای از توصیه‌های کلیدی درمانی و نهایتاً رکن چهارم که شامل یادداشت‌ها و مستندات ارزشمند از خواص مجرب و آزموده‌شده گیاهان دارویی است (۲۰).

۵) تحفة الأریب عند من لا یحضره طبیب، اثر ابن‌عجلانی

این کتاب ساختارمند، نگاشته و تراوش قلم دانشمندی به نام ابوالفضل محمد بن قاسم عجلانی (متوفی در حدود اواخر قرن هشتم ه‍.ق) است. نسخه خطی بازمانده از این اثر (که تاریخ استنساخ آن به قرن سیزدهم ه‍.ق بازمی‌گردد) با شماره ثبت ۶۳۷ در آرشیو دانشگاه ملک عبدالعزیز در عربستان نگهداری می‌شود. تفاوت عمده، بنیادین و نقطه تمایز این رساله با سایر آثار مشابه در گونه خود، «رویکرد عمیقاً مزاج‌محور» مؤلف در ساختاردهی و معماری مطالب کتاب است. نویسنده با

نگاهی آسیب‌شناختی (پاتولوژیک) براساس طب اخلاطی، محتوای کتاب را در ۵ باب مدون کرده است که ۴ باب نخست آن به‌طور مستقیم، انحصاری و تخصصی به روش‌های تدبیر و متعادل‌سازی غلبه اخلاط اربعه (شامل خلط خون یا دم، صفرا، بلغم و سودا) اختصاص یافته و باب پنجم نیز منحصر به بررسی و درمان بیماری‌های مرتبط با ارواح سه‌گانه و آسیب‌شناسی اعضای اصلی (حیاتی) بدن پرداخته است (۲۳).

۶) نزهة الأریب حیث لم یوجد الطبیب، اثر جمال‌الدین طبیب

از منظر تاریخ‌نگاری، هویت دقیق، زندگی‌نامه و دوره زیست مؤلف این اثر تا به امروز کاملاً در هاله‌ای از ابهام قرار دارد و ناشناخته است. در حال حاضر، تنها نسخه شناخته‌شده، منحصربه‌فرد و در دسترس آن به شماره ثبت آرشیوی ۶۴۰۵ در گنجینه کتابخانه دولتی برلین نگهداری می‌شود. این اثر خطی شامل یک مقدمه تفصیلی و ۷ مقاله (بخش) مجزا است. آنچه این رساله را از سایر متون متمایز می‌سازد، رویکرد نظری مؤلف است؛ برخلاف رویکرد کاملاً و منحصر به کاربردی در رساله‌هایی همچون اثر عمل‌گرایانه رازی، جمال‌الدین طبیب تصمیم گرفته است بخش قابل توجهی از رساله خود (به‌ویژه در بخش مقدمه و فصول ابتدایی) را به تشریح، استدلال و اثبات مبانی نظری، بنیادین و فلسفی مکتب طب جالینوسی (از جمله بحث تفصیلی پیرامون نظریه عناصر اربعه، مزاج‌ها و مبانی تشریح اندام‌ها اختصاص دهد و تنها پس از تثبیت این پایه‌های نظری، وارد مباحث عملی بالینی، آموزش اصول نبض‌شناسی، تفسیر علائم و درمان دارویی بیماری‌ها شود (۲۴).

۷) مغنی اللیب حیث لا یوجد الطبیب، اثر ازرقی یمنی زبیدی

مؤلف این اثر، ابراهیم بن عبدالرحمن ازرقی (که براساس شواهد، دست‌کم تا سال ۸۹۰ هـ ق در قید حیات بوده است)، شخصیتی جامع‌الاطراف و چندبعدی است که به‌طور توأمان به‌عنوان پزشک و فقیهی برجسته در سرزمین یمین شناخته می‌شد. (۲۵). تک‌نسخه خطی موجود از اثر او، هم‌اکنون به‌عنوان بخشی از مجموعه نفیس احمد ثالث (تحت شماره A2136) در ترکیه قرار دارد. ویژگی بارز این رساله در میان

همتایان خود، رویکرد تلفیقی مؤلف در ادغام «دانش طبابت مادی» با «رویکردهای مذهبی، معنوی و دستورات طب النبی (ص)» است. این نویسنده فقیه-پزشک، هوشمندانه در کنار استناد به متون کلاسیک مرجع پزشکی (مانند ارجاعات مکرر به کتاب براء الساعه رازی)، بخش‌های مستقلی از کتاب خود (به‌ویژه تمرکز در بخش‌های سوم و پنجم) را کاملاً به گردآوری احادیث پزشکی مأثور، تعویذها، ادعیه شفا بخش و رقیه‌های شرعی، که در فرهنگ اسلامی برای درمان و تسکین بیماری‌ها کاربرد داشته‌اند، اختصاص داده است. از حیث فرمی، ساختار کلی کتاب در پنج بخش اصلی تدوین، تبویب و فصل‌بندی شده و از پایه‌ای‌ترین مباحث مزاج‌شناسی نظری تا پیشرفته‌ترین دستورالعمل‌های درمان موضعی اعضا را در بر می‌گیرد (۲۶).

مرزهای گونه‌شناختی و آثار مرتبط پیرامونی

در بخش پایانی تحلیل یافته‌ها، شایان ذکر و تأکید است که اگرچه در طراحی این پژوهش، جامعه هدف استنادی ما منحصر به آثاری با تمرکز قطعی بر محوریت «پزشکی عمومی در غیاب طبیب و خودمراقبتی» در نظر گرفته شده بود، اما نباید از این واقعیت تاریخی غافل شد که مفهوم بنیادین «طبابت، درمان‌یابی و حفظ سلامت در شرایط سخت دسترسی‌ناداشتن به پزشک» محدود به این گونه خاص نبوده، بلکه انعکاس و بازتاب آن در دیگر شاخه‌ها، گرایش‌ها و زیرمجموعه‌های متون پزشکی نیز به‌وضوح قابل‌ردیابی است. به‌عنوان یک نمونه بارز، متون نگاشته‌شده در شاخه «طب سفر» (پزشکی مسافرت که به حفظ سلامت مسافران در مسیرهای صعب‌العبور می‌پرداخت)، به‌مقتضای ماهیت خود بر مبنای فرض منطقی «فقدان و در دسترس نبودن پزشک مقیم در طول سفر» شکل گرفته‌اند. فی تدبیر سفر الحج اثر قسطا بن لوقا، درگذشته نیمه دوم سده سوم هـ ق، اشاره کرد. همچنین با بررسی موشکافانه‌تر متوجه می‌شویم که حتی در برخی از متون کاملاً تخصصی و جراحی‌محور مانند آثار چشم‌پزشکی (کحالی)، مؤلفان دغدغه‌مند در بخش مقدمه رساله‌های خود صراحتاً اشاره کرده‌اند که به‌منظور جلوگیری از نابینایی بیماران، راهکارهای اورژانسی و درمان‌های اولیه‌ای را برای مواقع حساس نبود کحال

(چشم‌پزشک) حاذق ارائه داده‌اند (نظیر آنچه در مقدمه کتاب نور العیون اثر ابوروح محمد بن منصور جرجانی مشاهده می‌شود). بررسی تطبیقی این قسم از متون نشان‌دهنده گستردگی، عمق و رسوخ تفکر مترقی «خودمراقبتی» و بهداشت همگانی در سراسر شریان‌های سنت پزشکی تمدن اسلامی است؛ هرچند که این متون، از منظر علم طبقه‌بندی و کتاب‌شناختی دقیق، در داخل گونه مستقل، مجزا و اختصاصی من لایحضره الطبیب طبقه‌بندی و جای‌دهی نمی‌شوند.

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های تحلیلی و تاریخی پژوهش حاضر نشان می‌دهد که تکوین و تطور گونه نگارشی من لایحضره الطبیب، بیش از آن که یک پدیده تصادفی در تاریخ نگارش‌های پزشکی باشد، پاسخی ساختارمند به اقتضات زیست‌اجتماعی و جغرافیایی جوامع پیشامدرن بوده است. محدودیت دسترسی به اطبای حاذق، فواصل طولانی مراکز جمعیتی، شیوع همه‌گیری‌ها (اپیدمی‌ها) و هزینه‌های بالای درمان، زمینه‌ساز شکل‌گیری جریان‌هایی شد که اگرچه ریشه‌های معرفت‌شناختی آن در سنت‌های طب بقراطی و جالینوسی قابل‌ردیابی است، اما در دوره طلایی تمدن اسلامی به بلوغ ساختاری دست یافت و به الگویی کارآمد برای ارتقای بهداشت عمومی بدل گردید.

از منظر تحلیل گفتمان متنی، مؤلفان این رساله‌ها با اتخاذ رویکردی مبتنی بر «تقلیل‌گرایی تعمدی در مباحث نظری»، از طرح غوامض فلسفی و اصطلاحات تخصصی رایج در کتاب‌های درسی طب کلاسیک فاصله گرفته‌اند. این چرخش عامدانه زبانی به‌سوی بیانی ساده و کاربردی، با هدف تحقق «عمومی‌سازی علم» (Popularization of Science) و مداخله سریع درمانی در شرایط اضطرار صورت پذیرفته است. رویکرد واقع‌بینانه و عمل‌گرای این متون، با تکیه بر داروهای مفردة بومی و در دسترس و همچنین دسته‌بندی روشمند بیماری‌ها، بیانگر گذاری کلیدی از متون نظری نخبگانی به‌سوی راهنماهای بالینی کاربردی به‌شمار می‌رود. علاوه بر این، تأکید مؤکد این آثار بر تدابیر حفظ‌الصحه (شامل اصول شش‌گانه ضروری، تغذیه و اصلاح سبک زندگی) گواهی بر ترویج

زود هنگام مفهوم «خودمراقبتی» فعالانه در تاریخ پزشکی است که پیش از بروز عارضه، بر پیشگیری تمرکز دارد.

در چارچوب جامعه‌شناسی علم، کارکرد بنیادین این گونه نگارشی در «انحصارزدایی» از اتوریتة (قدرت) طبقه خاص نخبگان و اطبای درباری نهفته است. این رسالات، با انتقال مفاهیم کاربردی طب به بطن جامعه، نقش بسزایی در تمرکززدایی از دانش پزشکی ایفا کردند و ضمن ثبت کتبی و روشمند دستاوردهای طب فولکلور و بومی و تجربه‌محور، مانع از گسست تاریخی این مواریث شدند. شعاع تأثیر این الگوی تقلیل‌یافته و در عین حال پاسخگو، محدود به مرزهای تاریخ پزشکی نماند، بلکه به‌مثابه یک ساختار تکرارشونده، به سایر حوزه‌های علوم اسلامی نیز تسری یافت و الهام‌بخش تألیف متون مرجعی شد که رسالتشان راهبری عوام در غیاب متخصصان بود (که بارزترین نمونه آن در حوزه فقه، کتاب من لایحضره الفقیه است).

در میان تمامی آثار شناسایی‌شده در سیر تطور این گونه نگارشی، رساله من لایحضره الطبیب تألیف محمد بن زکریای رازی، به‌واسطه جامعیت در پوشش نظام‌مند بیماری‌ها، تکیه بر مشاهدات بالینی (Clinical Observations) و پرهیز از حشو، نقطه عطف و قله تکامل این گونه تألیفی محسوب می‌شود؛ اثری که تواتر استنساخ و توجه به آن در شرق و غرب، گواه جایگاه فراتاریخی آن است. درنهایت، انتظار می‌رود مستندسازی کتاب‌شناختی ارائه‌شده در این مطالعه، افق‌های جدیدی را برای پژوهش‌های آتی در حوزه تاریخ علم بگشاید. تمرکز بر تصحیح انتقادی (Critical Edition) نسخه‌های خطی مهجور در این حوزه (نظیر آثار جمال‌الدین طبیب و ازرقی یمنی) و انجام مطالعات تطبیقی میان‌فرهنگی، می‌تواند درک ما را از سیر تکامل ادبیات خودمراقبتی و تاریخ اجتماعی سلامت ارتقا بخشد.

این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد خانم مرجان حسین‌پور در گروه تاریخ علوم پزشکی دانشگاه علوم پزشکی ایران، به راهنمایی دکتر حامد آرزائی و دکتر محمد صدر است.

تضاد منافع

در این مقاله تضاد منافع برای گزارش وجود ندارد.

References

1. Ibn Abi Usaybi'a A. *'Uyūn al-Anbā' fī Tabaqāt al-Atibbā'*. Cairo: Egyptian General Book Authority; 2001. Vol.1. [In Arabic].
2. Ibn Abi Usaybi'a A. *'Uyūn al-Anbā' fī Tabaqāt al-Atibbā'*. Translated by Ghazban J. Tehran: Iran University of Medical Sciences; 2007. Vol.1. [In Persian].
3. Sezgin F. *Tarikh-i Nigārish'hā-Yi 'Arabī* (History of Arabic manuscripts). Translated by Jahandari K. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance; 2001. Vol 1. [In Persian]
4. Al-Baghdadi A. *Maqalatan fī al-Hawass wa Masa'il Tabi'iyah*. Abdou S, Ghalioungui P. Kuwait: Kuwait Government Press; 1972. [In Arabic].
5. Al-Bīrūnī AM. *Al-Saydanah fī al-Tibb* (Pharmacy in medicine). Translated by Mozaffarzadeh B. Tehran: Academy of Persian Language and Literature; 2004. [In Persian].
6. Ibn Abi Usaybi'a A. *'Uyūn al-Anbā' fī Tabaqāt al-Atibbā'*. Translated by Ghazban J. Tehran: Iran University of Medical Sciences; 2007. Vol.2. [In Persian].
7. Al-Ishbili AM. *Umdat al-Tabib fī Ma'rifat al-Nabat*. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī; 1995. [In Arabic].
8. Ibn al-Baytār A. *Al-Jāmi li-Mufradāt al-Adwiya wa-l-Aghdhiya*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah; 1991. [In Arabic].
9. Karami T, Ghassemloo F, Sadr M. *Razi, Mohammad ibn Zakariya*. In: Encyclopedia of the World of Islam). Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation; 2014. Vol.19. P:157-181. [In Persian].
10. Adamson P. *Mohammad ibn Zakariya al-Razi*. Translated by Mohseni Seifabadi M, Arezaei H. *Ilahiyat* (Journal of Theology). 2022;4(6):47-74.
11. Rhazes. *Man Lā Yahduruhu al-Tabīb*. Baghdad: Dār al-Shu'un al-Thaqafiya al-Amma; 1991. [In Arabic].
12. Ala al-Din Tabib M. *Tuhfa Sulaymaniyah*. Corrected by Rezaeipour N, Mozayyeni P. Tehran: Iranian Traditional Medicine Publications; 2019. [In Persian].
13. Al-Betanoni KH, Al-Betanoni AK. *Atibba' Misr 'Abr al-'Usur al-Islamiyah* (Physicians of Egypt through the Islamic ages). Cairo: Dār al-Ma'arif; 2009. [In Arabic].
14. Al-Balkhi AA. *Masalih al-Abdan wa al-Anfus* (Sustenance for bodies and souls). Cairo: Institute of Arabic Manuscripts; 2005. [In Arabic].
15. Mazor A, Lev E. A Mosaic of Medieval Historical Sources-The Biography of the Egyptian Jewish Physician Ibn Jumay'. *Revue Des Études Juives*. 2022;181(1):87-110.
16. Ibn al-Athir AI. *Al-Kamil fī al-Tarikh* (The complete history). Beirut: Dār Sader; 1965. Vol.1. [In Arabic].
17. Ibn Jumay' al-Isra'ili H. *Fi Mahiyat al-Saqanqur* (On the nature of Skink). Topkapi Palace Museum Library, Ahmed III Collection, No:2136. [In Arabic].
18. Diyanat A. *Ibn Jumay'*. The great Islamic encyclopedia. Tehran: The Centre for the Great Islamic Encyclopedia; 2020. Vol.8. P:75. [In Persian].
19. Hamarneh S. *Fihris al-Makhtūtāt al-Zāhirīyah (Al-Tibb wa al-Saydalah)* (Index of Zahiriyah manuscripts: Medicine and pharmacy). Tehran: Iran University of Medical Sciences; 2008. [In Arabic].
20. Ibn al-Akfānī M. *Ghunyat al-Labib 'inda Ghaybat al-Tabib* (The wealth of the wise in the absence of a physician). Edited by: Mahdi Abbas S. Baghdad: Center for the Revival of Arab Scientific Heritage; 1989. [In Arabic]
21. The Centre for the Great Islamic Encyclopedia. *Ibn al-Akfani*. The Great Islamic Encyclopedia [Internet]. 2020. Available from: <https://www.cgie.org.ir/fa/article/222317/2/18/2026>. 2:16:20. [In Persian].
22. Al-Safadi Kh. *Al-Wāfī bi al-Wafayāt* (The comprehensive book of obituaries). Beirut: Dār Ihyā' al-Turāth al-Arabī; 1999. [In Arabic].
23. Al-'Ajlānī M. *Tuhfat al-Arib 'inda Man la Yahduruhu al-Tabib* (The gift of the wise for him who has no physician) [Internet]. Available from: <https://www.kapl.org.sa/library/31/manuscripts>. 2026-07-20. [In Arabic].
24. Jamal al-Din Tabib. *Nuzhat al-Arib Haythu Lam Yujad al-Tabib* (The promenade of the wise where no physician is found) .Berlin: State Library; No:6405. [In Arabic].
25. Al-Azraqī al-Yamanī I. *Tashil al-Manafi' fī al-Tibb wa al-Hikma* (Facilitating benefits in medicine and wisdom). Muscat: Arab Capital of Culture; 2006. [In Arabic].
26. Al-Azraqī al-Yamanī I. *Mughni al-Labib Haythu la Yujad al-Tabib* (The enricher of the wise where no physician is found) Topkapi Palace Museum Library, Ahmed III Collection. No:A2136. [In Arabic].

Medicine in the absence of a physician: A descriptive bibliography and historical evolution of the “Man Lā Yahḍuruḥu al-Ṭabīb” genre abstractMarjan Hosseinpour^a, Hamed Arezaei^{b*}, Mohammad Sadr^b^aDepartment of History of Medicine, Faculty of Iranian Medicine, Iran University of Medical Sciences, Tehran, Iran^bInstitute for Studies in Medical History, Persian and Complementary Medicine, Iran University of Medical Sciences, Tehran, Iran**Abstract**

The literary genre and compositional tradition of *Man Lā Yahḍuruḥu al-Ṭabīb* (medical guidelines for those lacking access to a physician) represents one of the most invaluable, practical, and influential currents in the history of medical literature. This genre emerged to promote self-care, enhance public health preservation (*Hifẓ al-Ṣiḥḥa*), and provide basic therapeutic interventions utilizing readily accessible simple drugs (*Materia Medica*) when skilled physicians were unavailable. Although the historical roots of this tradition can be traced back to the texts of ancient medical schools, it achieved a remarkable zenith of structural maturity and proliferation during the Islamic civilization. Given that this significant historical current has rarely been scrutinized through a cohesive typological approach, the present research was undertaken to identify, comprehensively introduce, and trace the historical evolution of this literary form. Adopting a descriptive-historical and bibliographic methodology, this qualitative study is predicated on a systematic survey of authoritative domestic and international manuscript catalogs (such as Fankha, Al-Fihrist, Gallica, and Şeşen) alongside academic databases. Data analysis reveals that the corpus associated with this genre can be classified into two macro-categories: “lost works,” whose titles are merely attested in surviving historical texts (e.g., the treatises of Rufus of Ephesus, Oribasius, Philagrius, and ‘Īsā ibn Māssa), and “extant works,” whose manuscripts are preserved to this day (including the enduring treatises of Muhammad ibn Zakarīyā al-Rāzī, Ibn Jumay‘, Ibn al-Akfānī, Ibn al-‘Ajlanī, Jamal al-Din Tabib, and Al-Azraqī al-Yamanī). The findings demonstrate that despite sharing a fundamental mission to popularize and democratize medical knowledge, these treatises exhibit substantial divergence in their theoretical frameworks and the breadth of their content. Ultimately, texts belonging to the *Man Lā Yahḍuruḥu al-Ṭabīb* genre have not only played a pivotal role in the popularization of science and the preservation of indigenous therapeutic heritage, but have also transcended the strict boundaries of medicine. They functioned as structural and conceptual paradigms for compiling reference works across other disciplines within the Islamic sciences, and their study offers a novel vantage point into the history of public health.

Keywords: History of Medicine; Self-Care; Descriptive bibliography; Medical as topic manuscripts; Rhazes

Corresponding Author: Arezaei.a@iums.ac.ir

Please cite this article as:Hosseinpour M, Arezaei H, Sadr M. Medicine in the absence of a physician: A descriptive bibliography and historical evolution of the “Man Lā Yahḍuruḥu al-Ṭabīb” genre abstract. *Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine*. 2026;17(2):95-106.

Copyright: ©Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.